

ГЛАЗУНОВ
Геннадій Опанасович,
кандидат історичних наук,
Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека
НААН
1946gga@ukr.net
(м. Київ)

МИХАЙЛО САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ – МІНІСТР ЗЕМЛЕРОБСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917 р.)

Дійсно, жовтневий переворот 1917 р. здійснив перехід політичної влади з одних рук до інших. У зазначений період – занадто складний для державності України, провідником земельно-владної установи працював М.О. Савченко-Більський. В той час йшлося про розвиток аграрно-владної установи країни перехідної доби, коли діяла Української Центральної Ради (УЦР). Наведено історичний огляд та аналіз джерел, констатуючих вагомий потенціал, яким порядкував, зокрема, міністр землеробства – з серпня по листопад 1917 р.

Актуальність роботи визначалася вагомою стосовно ґрунтового принципу – земельної власності, яку УЦР як владна установа, не довершила. База джерел щодо даного питання вказувала на відсутність комплексного історично-земельного дослідження. Втім, про владну діяльність УЦР є чимало наукових праць. Втім, тематика спеціальних аграрно-історичних досліджень з визначенням власної ролі міністра землеробства – М.О. Савченко-Більського була в іншому. Дослідження доводить, що саме вимоги III Універсалу УЦР – тобто методів, форм та грядущого функціонування аграрної реформи, спричинило звільнення міністра землеробства з управлінської посади. Вказане, у значній мірі, зумовило вибір як теми, так і основних земельно-дослідних аргументів.

Ключові слова: М.О. Савченко-Більський, міністр землеробства, Українська Центральна Рада, аграрна реформа, земельна власність, Універсал УЦР.

MYKHAYLO SAVCHENKO-BILSKYI – MINISTRY

OF EARTH WORK OF UKRAINIAN CENTRAL COUNCIL (1917)

Really, October revolution in 1917 carried out the transition of political power from one hands to other. In a marked period – too difficult for the state system of Ukraine, the explorer of earth-imperious establishment worked as Mykhaylo Savchenko-Bilskyi. In that time speech about development of agrarian-imperious establishment of country of transitional twenty-four hours, when operated Ukrainian Central Council (UCA). A historical review over and analysis of sources, establishing ponderable potential, the minister of agriculture that, in particular, are brought – from August for November in 1917.

Actuality of work is designated by attention to substantial principle – agrarian property that UCC – as imperious establishment, did not complete. The base of sources, touching this problem, specified on absence of complex historical research in the earth-imperious system. About imperious activity of UCC quite a bit scientific works are written. However, subjects of the special agrarian-historical researches with denotation of role of minister of agriculture – Mykhaylo Savchenko-Bilskyi with his personal vision of the adopted problem, was in other. Research leads to, that just the requirements of 3 Universal UCC, touching methods, forms and coming functioning of agrarian reform, served founding for the discharge of minister of agriculture from administrative position. To a great extent, it defined both the choice of theme and basic earth-research arguments.

Keywords: *Mykhaylo Savchenko-Bilskyi, Minister of Agriculture, Ukrainian Central Council, agrarian reform, land ownership, Universal of UCC.*

МИХАИЛ САВЧЕНКО-БЕЛЬСКИЙ – МИНИСТР ЗЕМЛЕДЕЛИЯ

УКРАИНСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ (1917 г.)

Действительно, октябрьский переворот 1917 г. реализовал переход политической власти из рук в руки. Этот период – чрезмерно сложный для государственности Украины, руководителем земельно-правительственного учреждения государства был М.А. Савченко-Бельский. Формировались земельно-правительственные отношения переходной поры, когда функционировала Украинская Центральная Рада (УЦР). Наводится исторический обзор и анализ источников, констатирующих весомый потенциал, которым управлял и министр земледелия – с сентября по ноябрь 1917 г.

Актуальность работы была значимой к существенному принципу – земельной собственности, которую УЦР – как правительственное учреждение, не окончила. База источников, касающейся данной проблемы, указывала на отсутствие комплексного исторического исследования в земельно-правительственной системе. О правительственной деятельности УЦР написано немало научных произведений. Однако, тематика специальных аграрно-исторических исследований с обозначением роли министра земледелия

– М.А. Савченко-Бельского, с его личным видением названной проблемы, была в другом. Исследование доводит, что как раз требования III Универсала УЦР, касающиеся методов, форм и грядущего функционирования аграрной реформы, послужили основанием для увольнения министра земледелия с управленческой должности. В значительной мере, это определило как выбор темы, так и основных земельно-исследовательских аргументов.

Ключевые слова: М.А. Савченко-Бельский, министр земледелия, Украинская Центральная Рада, аграрная реформа, земельная собственность, Универсал УЦР.

Постановка проблеми. Досліджуючи аргументацію, наведену в Указі Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років», варто згадати про наступне. Слід згадати на суттєві зауваження, які постають ключовими для аналізу аграрно-державної проблематики країни. По-перше, діяльність Української Центральної Ради (УЦР) визначалася пошуком революційних, демократичних й національних конструкцій того часу, базою для яких поставали подій 1917 р. По-друге, загальні тенденції багатofакторного моменту в Україні трансформувалися вже не конструктивними, а більш руйнівними ідеями. Тут варто згадати, що III Універсал УЦР повідомляв, і зовсім не випадково: «Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі – касується». Так визначено в матеріалах, опублікованих нинішньою Верховною Радою України. Акцентуємо для нашого дослідження явище: право власності на землю.

Дійсно, жовтневі події 1917 р., що відбулися у Петрограді, не обмежилися простим переходом політичної влади з одних урядницьких рук до інших владних структур, як це утворилося в лютому того ж року. Факти привнесли глибокі соціальні зрушення. Історіографи не відмовилися від терміна «соціальна революція». Варто лише уточнювати ставлення істориків до зазначених революційних подій. Якщо всі інші складові вказаних конституційних факторів починали поступово діяти, навіть в обставинах – зовсім нестабільних. То скасування «земельного володіння» викликало,

насправді, зміну державного ладу в Україні. Бо знищення форм власності та способів аграрного виробництва порушило попередні соціальні структури й обернулося громадянською війною. Селянський тип незримою борозною ділився надвоє як самою душею, так і природою гречкосія: як трудівник, він не хотів миритися з убогістю та гнітом, а як власник (навіть позбувшись гніту поміщиків і капіталістів після лютневої революції 1917 р.) – залишитися чесним власником. Поглиблений аналіз вказаного явища, навіть і нині, постає предметом окремого наукового дослідження [1, с. 30].

У цей занадто непростий період, коли діяла УЦР, з серпня по листопад 1917 р., провідником земельної установи України працював М.О. Савченко-Більський. Стосовно автобіографії цього земельного посадовця свідчать неточності в його біографічних свідченнях, які варто виправити. Про цього науковця майже немає наукових публікацій, але ж він діяв як громадський діяч, оскільки працював, насправді, аграрним міністром України. Наша публікація пробує відкрити наступну таємницю.

Аналіз останніх публікацій. Про фахову долю М.О. Савченка-Більського йдеться в історичному дослідженні Н.Д. Полонської-Василенко. Вона називала цього посадовця, стверджуючи, що ліквідація приватного землеволодіння, зазначена у III Універсалі УЦР, викликала тогочасні «великі тертя у Генеральному Секретаріаті» [2, с. 61]. У виданні «Земельні питання та аграрні реформи в Україні: доба 1917–1940 років» згадується й про аграрних міністрів нинішньої України [3, с. 441]. Про названого посадовця також згадано в «Енциклопедії українознавства», «Довідникові з історії України», «Енциклопедії історії України». Зазвичай повідомлення однотипні й обмежені. Тому й варто дослідити енциклопедичну інформацію в біографії урядницького аграрно-владного посадовця доби УЦР.

Виклад основних результатів дослідження. Дещо до архівно-біографічних свідчень про названу персону: Савченко-Більський Михайло Олександрович (1874-?) – український аграрій, громадський діяч, науковий та дослідний фахівець.

За відомостями Чернігівського архіву родина Савченко-Більських була занесена до Родословної книги Чернігівського дворянства (Г.П. Милорадовчей, рід Милорадовічей) [4, с. 2]. Його батьку – Савченко-Більському Олександрю Олексійовичу (1843 р. народження) та матері – Ефімії Іванівні, належав маєток в с. Шаповаловка Борзнянського повіту (Чернігівська губ.). Михайло Савченко-Більський спритний був до аграрної справи: навчався в Ново-Олександрійському інституті сільського господарства й лісівництва. Втім виключений із закладу – «за участь у студентських безпорядках» (лютий 1902 р. [4, с. 1.]. Потім він працював у Миргороді (Полтавська губ.). Після цього проживав у Проскурові (Подільська губ.), працював викладачем реального училища, звільнений у зв'язку з конфліктом з директором [4, с. 1]. За відомостями, що надійшли з В'ятської губернії аграрій підозрювався у «протиурядовій пропаганді серед населення» (1906 р.) [4, с. 1]. У 1906–1907 рр. М.О. Савченко-Більський, проживав у м. Златополі (на той час – Київська губ.), визначався особою «політично неблагонадійною», тому волинський губернатор не підтримав його призначення на посаду в земську управу [4, с. 1]. В 1910–1911 рр. М.О. Савченко-Більський проживав у м. Житомирі, перебував членом «Просвіти» та належав до Української соціал-демократичної робочої партії. Це давало підстави, щоб його не зарахували на посаду губернського земського агронома в Чернігівській губернії [4, с. 1–2].

У добу діяльності Української Центральної Ради, Мала Рада УЦР 1917 р. призначила М.О. Савченко-Більського Генеральним секретарем по земельним справам УЦР (пізніше посаду назвали міністерською). Про зазначені обставини детальніше. Для публікації стосовно діяльності земельного провідника М.О. Савченко-Більського використаємо хронологічний матеріал двотомного видання історико-культурної спадщини Інституту історії України НАН України «Українська Центральна Рада» [5]. Правда, цьому призначенню передбачали у складі УЦР, довготривалі дебати. Втім, УЦР 21 серпня (3 вересня) 1917 р. затвердила склад Генерального Секретаріату (ГС УЦР), до складу якого

Генеральним секретарем земельних справ (ГСЗС) призначили М.О. Савченка-Більського.

Дещо детальніше й про те, як М.О. Савченко-Більський отримав портфель керівника-посадовця земельної справи у складі Генерального Секретаріату УЦР. Так, 14 серпня 1917 р. відбулася відставка ГС УЦР, бо фракція соціалістів-революціонерів – так званих есерів, за словами офіційного керівника, утворила «дуже трудні умови» для конструювання нового урядового кабінету. Втім, за заявою Голови Уряду УЦР В.К. Винниченка, це означало, що його особа була причиною того, що найбільш впливова фракція, яка мала значення, «особливо в селянських масах», не бажала вводити своїх партійних членів до урядницького складу УЦР. Втім, за пропозицією есерів, зазначена формула переходу й була прийнята на той час «Комітетом Центральної ради» (тобто – урядового складу УЦР) [5, с. 258–259]. Президії фракцій почали формувати новий склад ГС УЦР. Серед претендентів на посаду Секретаря земельних справ (ГСЗС) значилося прізвище М.О. Савченка-Більського. Правда, фракція есерів, що представляла селянство, дуже хотіла б приймати «найактивнішу участь» у такому кадровому відборі, проте не знайшла партпідтримки серед інших фракцій. Фракція «утрималася» при голосуванні, заявивши, водночас, що не буде чинити перешкод в роботі урядовій коаліції УЦР. Усе ж добродій М.М. Ковалевський – як голова ЦК УПСР та Селянської спілки, заявив, що кандидатура, яка пропонується до складу ГСЗС УЦР, йшлося про М.О. Савченка-Більського, «рядового члена партії, фракція його не намічала, а його намітили другі фракції». Проте партійна фракція есерів бралася підтримувати діяльність ГС УЦР – як Уряду УЦР [5, с. 260].

Тут варто пояснити, що у тогочасній українській багатопартійній державній системі УЦР М.М. Ковалевський і М.О. Савченко-Більський, хоч і належали до складу Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), втім – припадали до її різних історичних течій, гуртків та груп. Несхожість у партпоглядах була у програмних установках УПСР – стосовно аграрних питань. Так, М.О. Савченко-Більський наполягав на «скасуванні приватної власності на

землю та її соціалізації», а М.М. Ковалевський – на умовах, встановлених Установчими зборами, за які ще боролася УЦР. Крім того, видання «Українська Центральна Рада» використовує «припущення», що представники УПСР, а до них можна віднести й особу М.О. Савченко-Більського, вели «таємні переговори з більшовиками». Проте, щодо зазначеного факту немає ніяких підтверджень, а, якщо вони й були, то перемовини проходили у «січні 1918 р.», коли наш посадовець уже залишив урядову установу [6, с. 531]. Тому партійна фракція есерів (УПСР) – не зважаючи на перелічений фактаж, як УПСР – одна із найчисленніших партій УЦР, бралася підтримувати діяльність Генерального Секретарства, як Уряду УЦР.

На засіданні УЦР 18 серпня 1917 р. професор М.С. Грушевський оголосив список Генеральних Секретарів УЦР, в їх числі значився й М.О. Савченко-Більський. На сесійному засіданні УЦР 21 серпня 1917 р. оголошено новостворений склад Уряду УЦР під головуванням В.К. Винниченка, до складу якого входив і М.О. Савченко-Більський як секретар земельних справ Уряду УЦР [5, с. 264]. Остаточне представлення нового уряду завершилося телеграмою УЦР до міністра-голови О.Ф. Керенського й комісара при Тимчасовому Уряді у справах України П.Я. Стебницького, підписаною Головою УЦР М.С. Грушевським та Секретарем А.О. Постолювським 28 серпня 1917 р. доводилося, що з огляду «на небезпечність моменту», коли контрреволюція одверто виступила проти Тимчасового Уряду та нового устрою, коли в країні можливі контрреволюційні вибухи й всілякі «руйнуючі виступи і заколоти», УЦР– з метою боротьби з контрреволюцією та захисту завойованої волі, що могла виконати лише «авторитетна тверда влада», просила Тимчасовий Уряд Росії поспішити й затвердити склад Генерального Секретаріату УЦР під головуванням В.К. Винниченка (до складу якого, нагадаємо, також увійшов і ГСЗС УЦР М.О. Савченко-Більський) [5, с. 269].

Продовжилася практична діяльність аграрно-земельної установи, яку очолював М.О. Савченко-Більський. У протоколі засідання ГС УЦР від 25 вересня 1917 р. заслухано питання й затверджено проект Статуту

Українського земельного комітету. Мала Рада УЦР затвердила Статут Українсько-земельного комітету (5 жовтня 1917 р.). Він розроблявся відповідно до зразкового статуту Тимчасового уряду Росії, але, між тим, з урахуванням автономії України [5, с. 332–333]. На зазначеному засіданні ухвалено, щоб з правом дорадчого голосу, коли передбачалося обговорення продовольчих питань, був присутнім на урядових засіданнях УЦР і товариш (заступник) секретаря земельних справ, якому, окремо, буде «доручено справу продовольчу» [5, с. 317]. Так, на зазначену посаду Мала Рада УЦР призначила О.К. Філіповського 10 жовтня 1917 р. [5, с. 340].

У протоколі засідання ГС УЦР як урядової установи (18 вересня 1917 р.) та за участю М.О. Савченко-Більського було заслухано питання про видання Тимчасовим урядом акту щодо офіційної мови в Україні, якою мала стати «українська», й на яку – поволі, мало «перейти все діловодство». Доручено секретареві у справах національних опрацювати текст такого офіційного «оповіщення». Під протоколом ухвали дописано й прізвище «Савченко-Більський» [5, с. 313].

Що стосувалося проблеми земельних відносин, то на засіданні УЦР (головавав М.С. Грушевський, 27 серпня 1917 р.), коли обговорювалася доповідь та дебатовалося продовольче питання, то заступник генерального секретаря (він орієнтувався на продовольство) УЦР А. Литвиненко (Літвіненко) заявив, що всім відомо, що «продовольче питання стоїть дуже гостро і трагічно». Крім того, продовжуючи виступ урядника УЦР Б.М. Мартоса, повідомлялося, що Тимчасовий уряд Росії передав продовольчу справу уже «в треті руки»: спочатку були земельні комітети, опісля – продовольчі, а потім – планувалося їх скасувати, тобто продовольча справа мала перейти до так званих уповноважених, тобто як за старого – царського, режиму. Таким чином, селянство усувалося від впливу на земельні відносини, незважаючи на заходи Секретарства із земельних справ Уряду УЦР. Крім того, пропонувалося, щоб УЦР внесла рішучий протест проти способу провадження реквізиції, які

проводилися з порушенням як «елементарних», так і земельних законів [5, с. 266–269].

Додамо, що в постанові З'їзду Народів України «Про федеративний устрій Російської держави» (15 вересня 1917 р.) в п. 4 вказувалося про «упорядкування» цілої низки «економічних питань трудового населення – як земельна та переселенська справа, громадська допомога» тощо, які потребують «гнучкого і різноманітного національно-адміністративного апарату», тобто пристосованого до місцевих та побутових особливостей населення [5, с. 307–312].

Втім, не все вирішувалося згідно тогочасних регламентних норм (допускаємо: із-за відсутності певного досвіду – авт.), тому ГСЗС УЦР окремо поставив питання щодо врегулювання земельної проблеми через затвердження відповідної Інструкції. Правда, Уряд УЦР встановив, що загальних тезисів інструкції «не виробляти», а «доручити» кожній установі виробити інструкцію для свого секретаріату [5, с. 314]. Зазначене торкалося й діяльності ГСЗС УЦР, «перша половина інструкції» якої обговорювалася 20 вересня 1917 р. [5, с. 314–315].

Дійсно, в Декларації Генерального Секретаріату України, опублікованій 29 вересня 1917 р., йшлося про поширення меж компетенції кожного секретарства та всього Уряду УЦР в цілому, які Інструкцією Тимчасового Уряду Росії «не означені». На найближчу чергу, зокрема, Генерального секретарства по земельних справах УЦР, мало поставити питання щодо упорядкування земельних відносин через місцеві земельні комітети з широкою компетенцією щодо розпорядження земельними фондами та поширеними засобами їх діяльності, організацію агрономічних сил в Україні та об'єднання всієї справи агрономічної допомоги в країні. Пропонувалося поширити шкільну та позашкільну сільськогосподарську освіту, хліборобську кооперацію, особливо щодо хліборобських артільей. Поруч з готуванням переходу землі до рук трудящого народу, Генеральний секретаріат по земельних справах УЦР мав готувати перехід лісів у національну власність тощо [5, с. 323–327].

На зазначених підставах, Генеральний секретаріат по земельних справах УЦР – на чолі з М.О. Савченко-Більським, керуючись приватною ініціативою ряду агрономів країни, готував проведення Першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду, який планувалося провести 24–26 жовтня 1917 р. У цьому зв'язку Уряд УЦР на засіданні від 2 жовтня 1917 р., доручив Комісарові по справах України «клопотатися», щоб військова влада дозволила тим агрономам, що перебувають на той час в армійських частинах «прибули на агрономічно-економічний з'їзд у Києві 22–26 жовтня 1917 року». Віддамо належне установі – Генеральне секретарство по земельним справам УЦР здійснило виразну організаційну роботу, бо, не дивлячись на важкі умови пересування залізничними шляхами країни, а також неспокійну добу, що «співпала з початком більшовицького перевороту», на з'їзд прибуло чимало аграріїв-делегатів, тільки офіційно було зареєстровано 320 дійсних членів. Відкриваючи зібрання, Генеральний секретар по земельним справам УЦР М.О. Савченко-Більський вказував на вагоме значення з'їзду щодо справи об'єднання місцевих громадсько-агрономічних сил, підкреслюючи особливе значення як для урядової установи, у зв'язку з аграрною реформою, що планувалася. Генеральний земельний секретаріат, відповідно до головних напрямків сільськогосподарської діяльності, намічав утворення чотирьох аграрно-провідних напрямків установи: земельного, лісового, економічного та громадсько-агрономічного.

Варто уважно познайомитися з матеріалами агрономічно-економічного з'їзду (що відбувся 24–26 жовтня 1917 р.), які характеризували шляхи майбутнього розвитку сільськогосподарської науки та аграрної освіти в добу надто складного для встановлення державності України. Учасники зібрання, вчені-аграрії та досвідчені практики сформували резолюції по секціях з'їзду (земельно-економічної, громадської агрономії, зоотехнічної, сільськогосподарської освіти й секцій – насінневої та дослідної справи). Так, ГСЗС УЦР М.О. Савченко-Більський доводив, що існуюча мережа дослідних закладів не мала можливості досить повно обслуговувати потреби дослідної

справи в Україні, варто переглянути закони щодо відчуження землі урядом для наукової чи навчальної мети. Здійснення наукової діяльності районних дослідних закладів повинен лежати на губернських комітетах із дослідної справи, організованих «на вибірному принципі». Керуючий орган при Генеральному земельному секретаріаті – так званий Український крайовий комітет з дослідної роботи, організований за виборним колегіально-представницьким принципом, повинен взяти у своє відання фінансування й спільне правління діяльністю обласних дослідних станцій [7].

На засіданні Малої Ради УЦР (5 жовтня 1917 р.), що проходило під головуванням М.С. Грушевського, обговорювалися законопроекти, які торкалися земельних справ в УЦР. М.О. Савченко-Більський зауважував, що деякі стосунки секретарства з господарськими установами «проблематичні», тому що багато маєтностей колишніх так званих «удільних відомостей», підпорядковувалися російській владі, а Тимчасовий уряд Росії відтягував видання зазначеного циркуляра. На зазначених підставах Секретарство земельних справ УЦР запропонувало Інструкцію для впорядкування цієї проблеми. Проект інструкції зачитав заступник земельного секретаря К.А. Мацієвич. Він пропонував, щоб до відання Секретарства земельних справ УЦР мали перейти всі права, а влада Міністерства хліборобства Тимчасового Уряду Росії, в цій частині – перейти до меж України. Оскільки земельна проблема виявилася нагальною, то члени Малої Ради УЦР відійшли від регламентного порядку й затвердили відповідну Інструкцію стосовно земельних питань. Воднораз був прийнятий статут Українського земельного комітету, розроблений Секретарством по земельних справах УЦР. Про нього доповідав товариш (заступник) секретаря земельних прав Б.М. Мартос. Крайовий земельний комітет мав порядкувати земельними справами не тільки в межах «п'яти губерній» тогочасної автономної України, а також і в інших українських губерніях, коли місцеві земельні комітети зазначеного «забажають» [5, с. 332–334].

Генеральний Секретаріат УЦР, за участю в тому числі й М.О. Савченко-Більського (13 жовтня 1917 р.), затвердив перероблений проект записки до Тимчасового уряду Росії щодо стану справ на Україні й тогочасні вимоги Уряду УЦР [5, с. 339]. Про все вищевказане йшлося в Меморандумі Генерального Секретаріату України Тимчасовому Урядові Росії від 13 жовтня 1917 р. Визнаючи, що Генеральний секретаріат УЦР являв собою «вищий орган влади в Україні», проте існувало чимало порушень, й на них наполягав Тимчасовий уряд Росії, але все означене – перечило взаєминам в управлінні України та Росії й пропонувалися відповідні заходи [5, с. 341–344].

Дійсно, непростим було засідання Малої Ради УЦР від 24 жовтня 1917 р., що відбувалося під головуванням М.С. Грушевського (хоч і мало урядовців приймало в ньому участь, а публіки – не було зовсім). Проте, питання стояло проблематичне: земельна справа. Товариш (заступник) Секретаря по земельним справам УЦР К.А. Мацієвич поінформував про свою подорож до Петербурга, де він клопотався перед Тимчасовим Урядом Росії про затвердження вироблених Секретаріатом по земельним справам УЦР земельних законів, хоч російські міністри «нічого не заперечували». Втім, обговорення свідчило про небажаність вирішення поставленого росіянами земельного питання. Заслухавши повідомлення К.А. Мацієвича, Мала Рада УЦР погодила ухвалу: «негайно» розробити законопроект про передачу землі в розпорядження земельних комітетів, незалежно від розгляду проекту у формально складеному Крайовому земельному комітетові, та винести законопроект на сесію УЦР. Водночас, поінформувати про це українську делегацію, що вже виїхала в Петроград на зустріч з Тимчасовим урядом Росії [8, с. 356–359].

Втім, після складних революційних подій у Петрограді на теренах України почався розбрат. УЦР утворила Крайовий комітет по охороні революції. Мала рада УЦР (чомусь на закритому засіданні) вимагала від населення «спокою». Опубліковано відозву Крайового комітету з охорони революції, в якому всякі прояви контрреволюційної агітації, підбурення до безпорядків «на ґрунті продовольчих труднощів» мали припинятися. В конфлікт втрутилися козаки,

вони заявляли себе єдиною силою, на котру мала спиратися державна справа як в Росії, так і в Україні. Так, М.В. Порш – політичний та громадський діяч й економіст, наприклад, стверджував, коли козаки справді візьмуться «заводити» спокій, то «пожежа» перекинеться на села, а це буде щось «далеко страшніше за петербурзьке повстання» [5, с. 368].

На сьомій сесії УЦР, що проходила з 29 жовтня по 2 листопада 1917 р., Голова УЦР М.С. Грушевський зауважував, що Генеральний Секретаріат УЦР зустрів чимало «перешкод» з боку Тимчасового уряду Росії, найважливіші законопроекти, представлені Україною – про організацію Крайового земельного комітету, залишилися «без уваги центрального уряду». У виступі М.М. Ковалевського йшлося про те, що завдяки інструкції Тимчасового уряду Росії в Україні залишився «не погодженим» земельний закон. Проте, УЦР висловила повне довір'я Уряду УЦР, про що свідчили документи та матеріали сьомої сесії УЦР. На сесійному засіданні виступав і Секретар по земельним справам М.О. Савченко-Більський, який доповідав «про велику й важну роботу земельного секретарства» (хоч сам виступ в архіві не зберігся). Втім згадана Сесія УЦР підтримала урядовий звіт [5, с. 370–374].

Сесія УЦР (30 жовтня 1917 р.) опрацювала законопроекти, один із них «Земельний законопроект» про нього доповідав заступник ГСЗС УЦР К.А. Мацієвич. Повідомлялось, що представлений тимчасовий законопроект, який «не порушував основ володіння, не одміняв земельної власності». Зазначена пропозиція отримала за протоколом 96 голосів «за» («проти» – 65). Визнаючи земельну справу «негайною», УЦР прийняла документ «до відома» та доручила – після детального «обміркування й доповнення», ухвалити, а через Секретаріат по земельним справам УЦР провадити його в життя, ідучи «невпинно до соціалізації землі», бо рада покладалася на вимоги фахівців-залізничників, тому сесія УЦР підтримала «ідею соціалістичного уряду» [5, с. 377].

У відозві Генерального секретаріату УЦР до громадян, урядових й громадських установ (3 листопада 1917 р.) повідомлялося, що Тимчасовий уряд

Росії «перестав керувати державним життям», країна зосталася без направляючих центрів, розросталася руїна політична, господарська та громадська». Уряд УЦР поповнився тимчасовими генеральними секретарями, зокрема, й продовольчих справ, та брався до налагодження «життя в Україні». Зокрема, населення інформувалося, що «закінчувалося» розроблення законопроекту стосовно регулювання земельних відносин й про передачу нетрудових земель у розпорядження земельних комітетів, закон передбачав бути виданий «незабаром». На зазначених підставах усі «своєвільні» вчинки, радилося в країні «припинити» [5, с. 390–391].

Окремо поінформуємо про конфлікт, який виник у владних структур з воєнними установами УЦР, до яких виявився причетним й М.О. Савченко-Більський, оскільки воно торкалося продовольства. 2 листопада 1917 р. відбулося два засідання (ранкове та вечірнє) Уряду УЦР під головуванням В.К. Винниченка та за участю М.О. Савченко-Більського. Серед урядових питань, що розглядалися, була заява керівника уряду УЦР В.В. Винниченко стосовно обговорення інформації фронтового помічника начальника постачання Огороднікова (останній жадав допомоги урядові для передачі армії всього потрібного для війська, пропонував «свою допомогу» у формуванні нового штабу, якщо урядовцям не вистачить для зазначеного своїх сил). В.В. Винниченко завірив, що Уряд УЦР буде вживати сили для постачання всього потрібного для армії. Одночасно, за протоколом, була заслухана доповідь О.М. Зарубіна (Генерального секретаря пошти і телеграфу УЦР) та М.О. Савченко-Більського стосовно переговорів у штабі з М.Ф. Квецінським (генерал-лейтенанта, начальника Київської військової округи) та І.І. Кирієнка (військового комісара Тимчасового уряду Росії на Південно-Західному фронті). Уряд УЦР погодив: запропонувати М.Ф. Квецінському й І.І. Кирієнку «обговорити» у ставці Верховного головнокомандуючого Тимчасового Уряду Росії і по телефону подати «прохання про відставку», здати справи, а після чого – вважатися вільними. Додатково обговорювалися й інші питання військового призначення.

Однак додатково до протоколу поданий «Особливий погляд» (авторами якого були урядовці О.М. Зарубін, Д.М. Одинець, М.О. Савченко-Більський). Незважаючи на обставини інциденту, урядове доручення Генерального секретаріату УЦР – станом на кінець дня 3 листопада 1917 р. (щодо відставки) залишилося не виконаним. Це утворило для штабу Київського воєнного округу «вкрай не визначене юридичне положення». Тому тут слід зосередитися на конкретних пропозиціях авторів, вони визнавали, що, по-перше, при наявності у розпорядженні Генерального секретаріату УЦР свідчень, що поведінка посадовців штабу «не могла кваліфікуватися як самовільне залишення своїх воєнних постів»; по-друге, що генерал М.Ф. Квєцинський та його штаб «не повинні» зумовлювати на собі «несприятливих наслідків», що впливали із помилок тих осіб, котрі не виконали ухвалу Генерального секретаріату УЦР від 2 листопада 1917 р.; вважалось, по-третє, що вина в несприятливому положенні генерала М.Ф. Квєцинського та його штабу у значній мірі «падала» також на протиправні розпорядження та заяви помічника комісару Південно-Західного фронту М. Григор'єва [5, с. 387–388].

Вказувалося також, що особи, які підписали «Особливий погляд» як офіційний документ, не могли погодитися із заходами, направленими на фактичне затримання штабу. Вони полягали на тому, що єдиним правильним виходом із кризи, що склалася – мав бути шлях «добровільного погодження» генерала М.Ф. Квєцинського з урядовими представниками стосовно «негайного звільнення штабу». Все викладене в однаковій мірі відносилось й до дій комісара І.І. Кириєнка. Підписи сторін (в рукописі): О.М. Зарубін, Д.М. Одинець, М.О. Савченко-Більський [5, с. 388]. На наступному засіданні Уряду УЦР (3 листопада 1917 р.) в числі інших питань заслухано позачергову заяву військового діяча В.О. Павленка (раніше – начальник протиповітряної оборони царської ставки, а з листопаду 1917 р. – командуючий Київською військовою округою) щодо бажання офіцерів М.Ф. Квєцинського та І.І. Кириєнка негайно виїхати до Бердичева (Київська губ.). Доручено В.О. Павленкові передати зазначеним військовим про попередню ухвалу Уряду

УЦР, а коли ж офіцери у відставку «не подадуть», ужити негайних заходів, щоб їх звільнила вища інстанція, прийняти від них справи та вважати після цього «вільними». Остаточно через декілька днів Уряд УЦР узгодив повідомлення про звільнення М.Ф. Квечинського та І.І. Кирієнка [5, с. 389]. Додамо й про обставини зазначеного протистояння. Уряд УЦР проводив перемовини з Тимчасовим Урядом Росії, маючи на меті «поміняти російських управлінців на українських військових діячів» (суперечність відбувалася у Києві між 29 жовтня та 1 листопада 1917 р.) На той час тогочасний командувач КВО М.Ф. Квечинський та комісар штабу І.І. Кирієнко фактично залишили свої посади, покинули приміщення штабу КВО й перебралися на територію Миколаївського артилерійського училища (в той час – Київське воєнне училище). В той же день зазначені військові й були затримані українськими військовими структурами, а звільнення офіцерів (з під арешту) відбувалося згідно урядової ухвали Уряду УЦР, як про це й розповідає наша публікація [9, с. 567].

У протоколі Генерального секретаріату УЦР (3 листопада 1917 р.) М.О. Савченко-Більський (присутній) ухвалено, що за пропозицією Генерального секретаря з продовольчих справ М.М. Ковалевського розглядалися кандидатури на товаришів (заступників) «генерального комісара» Д.В. Коліуха та М.М. Стасюка [5, с. 390]. Крім того, у протоколі засідання Уряду УЦР (4 листопада 1917 р.) відмічалось, що згідно заяви лідера фракції УПСР (М.М. Ковалевського) узгоджено: для найтіснішого контакту продовольчих органів з трудовим селянством «включити по два представника від відповідних рад селянських депутатів» [5, с. 393].

3 листопада 1917 р. Уряд УЦР прийняв «до відома» намір М.О. Савченка-Більського покинути склад Генерального Секретаріату УЦР [5, с. 402]. Правда, Уряд УЦР ухвалив «відставку не приймати», доки не буде оголошено пояснення до тексту Універсалу. Проект пояснення урядовці доручили скласти товаришеві (заступнику) генерального писаря. До преси ухвалили подати

відомості про те, що в Уряді УЦР «спішно» розглядається пояснення до III Універсалу УЦР, орієнтуючись саме «на земельне питання» [5, с. 402].

Втім земельна реформа в Україні діяла, на словах – може й «негайно», але – насправді – надто повільно. Так, 7 листопада 1917 р. М.С. Грушевський проголосив Третій Універсал УЦР, згідно з яким віднині Україна поставала Українською Народною Республікою. За текстом III Універсалу УЦР повідомлялося наступне: «віднині» на території Української Народної Республіки існуюче «право власності на землі» поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі «скасувалося». Признаючи, що землі ті були власністю всього трудового народу та мали перейти до нього без викупу, УЦР доручила Генеральному секретареві по земельних справах УЦР (зокрема М.О. Савченко-Більському) виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам – обраним народом, тобто тими самими землями, однак – до Українських Установчих зборів [5, с. 398–401]. Додамо, що земельні комітети були утворені Тимчасовим урядом Росії (згідно з Положенням від 21 квітня 1917 р.) для проведення «земельної реформи». В Україні земельні комітети почали створюватися наприкінці травня – у червні того ж року, восени діяло 9 губернських, 94 повітових та 1.528 волосних, подекуди виникали сільські земельні комітети. Після повалення Тимчасового уряду Росії, УЦР поклала на земельні комітети обов'язки нагляду за поміщицькими господарствами, «закликавши відкласти» розв'язання земельного питання до Українських Установчих Зборів. Проте низові комітети подекуди почали самостійно проводити розподіл поміщицької землі та майна. Земельні комітети продовжували свою діяльність й під час так званого перехідного періоду (1917–1921 рр.). Втім остаточно земельні комітети були ліквідовані згідно з грамотою Гетьмана П.П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р., а на місті – у травні того ж року [10, с. 567]. До того ж пізніше (16 листопада 1917 р.), опубліковано «Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання, викладеного в Третньому Універсалі», від імені Уряду УЦР (офіційно) пояснювалися земельні

проблеми. Загальними підвалинами, зазначеними в Універсалі, в земельній справі було скасування права власності на згадані землі та перехід тих земель до трудового народу «без викупу». Щодо скасування права власності на зазначені землі, то його треба було розуміти так, що право власності переходило до народу Української Республіки, а значить від дня оголошення Універсалу дотеперішнім власникам «забороняється землю продавати, купувати, заставляти, дарувати чи передавати кому-небудь у власність якими-будь способами», бо вказані землі УЦР вважала власністю «не окремих осіб чи установ, а всього народу», причому скасування власності, як і весь земельний лад в Україні, мають підтвердити і остаточно встановити «Українські Установчі збори». До Установчих же зборів названі землі мали передаватися в завідування вибраних народом земельних комітетів, які будуть порядкувати ними, як то зазначено в Універсалі «на основі спеціального закону», що Генеральне секретарство земельних справ «мало негайно виробити», а УЦР розглянути та «затвердити». Разом з тим, Генеральний секретаріат УЦР мав на меті подбати про забезпечення інтересів посадовців й робітників, що працюють в «економіях» та підприємствах сільськогосподарського характеру, щодо оплати боргів, які виникли по землях та сільськогосподарських маєтках, а також питання про форму й розмір громадської допомоги тим аграріям, які «понесуть тяжкі втрати через земельну реформу». Усі названі проблеми мають бути розглянуті й вирішені на Установчих зборах, через що «в Універсалі нічого про це не й не говорилося». В Універсалі виразно зазначено, що «право власності скасовувалося на землі сільськогосподарського призначення», а право власності на землі, які належать містам, містечкам та селам, або знаходилися під дачами, садибами, огородами, садами, під спробними (дослідними) полями та станціями, а також під копальнями, каменоломнями, заводами, фабриками й таке інше – «Універсалом не скасовувалося». Зазначений документ-роз'яснення підписали: Голова Генерального секретаріату УЦР В.К. Винниченко, за Генерального секретаря в справах земельних – Б.М. Мартос. Затвердив: генеральний писар УЦР О.Г. Лотоцький [5, с. 449–450].

Спробуємо простежити за роздумами аграрія Михайла Савченко-Більського у заплутану пору осені 1917 р., коли українське життя принципово поставило питання про землю, оскільки аграрна реформа, яка давно назріла у суспільстві, впливала на організацію селянського господарювання, тобто село рішуче відмовилося від приватного хліборобства й оголосило майбутнє – соціальне господарювання (аграрне завтра України, через десять пошукових років радянської доби, визначилося колективізацією – *авт.*). Проте доба революційних перетворень (жовтень 1917 р.) докорінно поставила проблему – як діяти установі щодо земельної реформи? Урядовець М.О. Савченко-Більський, н нашу думку, бачив три напрямки у своїх діях: по-перше, за вимогами III Універсалу УЦР щодо земельної власності – воно «скасовано»; по-друге, за роз'ясненнями від Уряду УЦР варто формувати законодавчі акти для подальшого вирішення на Установчих зборах України (хоч і не ясно, яким господарським чином завершиться аграрна реформа?); по-третє, супротивники владно-земельних установ УЦР – радянська влада, уже оголосила нині відомий декрет «Про землю» й «Селянський наказ про землю» (опублікований 10 листопада (28 жовтня) 1917 р.).

У протоколі засідання Генерального Секретаріату УЦР (8 листопада 1917 р.) заслухано прохання М.О. Савченко-Більського – Секретаря по земельним справам УЦР щодо відставки «у зв'язку з вимогами III Універсалу УЦР» [5, с. 390]. Прийнято «до відома» також заяву О.К. Філіповського – товариша (заступника) генерального секретаря по земельних справах, що обидва – «виходять зі складу Секретаріату» УЦР [5, с. 390]. На зазначених підставах видання «Українська Центральна Рада» аргументувала: Генеральний секретар земельних справ УЦР М.О. Савченко-Більський подав у відставку, «не погоджуючись зі змістом III Універсалу УЦР» [11, с. 400].

Завершуємо публікацію стосовно аграрно-урядницької долі Генерального секретаря земельних справ УЦР Михайла Савченко-Більського на зазначеному моменті, оскільки його подальша доля потребує додаткового вивчення.

Висновки. Матеріали публікації доводять, що аграрна реформація в Україні доби 1917–1921 рр., крім революційних, демократичних та національних мотивів, спиралася й на аргументи аграрно-владної трансформації. Однак, першим, хто помітив й зреагував зазначене— був Михайло Олександрович Савченко-Більський – Генеральний секретар по земельних питаннях Української Центральної Ради. Він уперше висловив своє принципове ставлення до причин, оголошених в III Універсалі УЦР (жовтень 1917 р.), як їх сформулювала УЦР стосовно проведення аграрної реформи в Україні.

Грунтовною засадою аграрної трансформації щодо земельних реформ, базою якої була земельна власність – вже не приватна, проте – соціальна (суспільна, загальнонародна), тому Михайло Савченко-Більський – як аграрний урядовець, притримувався саме такої установки, станом на 1917 р. Більше того, аграрний урядовець Михайло Савченко-Більський відчував вказану суперечність, бо переміна політико-державного устрою української влади була визначена лише роком пізніше, коли в країні владував Гетьман П.П. Скоропадський (квітень – грудень 1918 р.), однак базовою установкою для зазначених владних аграрних реформ також перебувала й земельна власність.

До того ж аграрні дослідники (у засобах масової інформації) поспішають, коли вивчають діяльність Всеукраїнського Союзу земельних власників. Дійсно, Українська Центральна Рада спочатку співпрацювала з УЦР, але поступово віддалялася через її соціалістичний курс. Навесні 1918 р. названий Союз вже не приховував своєї опозиційності до УЦР, додатком до неї стала австрійсько-німецька окупація України, більше того, окупаційна адміністрація також відносилася до «соціалістичних експериментів» УЦР без ентузіазму. На зазначених підставах видання «Українська Центральна Рада» (у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996–1997) задається аграрно-владною проблемою щодо скасування «земельного володіння». Адже на той час понад 80 % українців мали селянський досвід та опановували навичками й аграрною практикою.

Стратегічною відповіддю на зазначене питання виявилася заміна форм земельної власності, бо зміна форм власності й способів аграрного виробництва

від приватного до соціального якраз і викликало аграрне реформування. Хоч реалізація аграрної реформи й порушила попередні соціально-аграрні та владні структури, викликала зміну державного ладу в Україні й обернулася, на жаль, громадянською війною.

Список використаних джерел та літератури

1. Передмова. *Українська Центральна Рада* : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 30.
2. Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900–1923 рр. Київ : бібліотека журналу «Пам'ятки України». 1991. Кн. 4. С. 61.
3. Земельне питання та аграрні реформи в Україні : доба 1917–1940 років / П. П. Панченко та ін. ; М-во аграрної політики та продовольства України ; Нац. акад. аграр. наук України, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ, 2011. 483 с.
4. Повідомлення від 5 лютого 2009 р. *Державний архів Чернігівської області*.
5. *Українська Центральна Рада* : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. 589 с.
6. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР). *Українська Центральна Рада* : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 531.
7. Вергунов В. А. Розвиток сільськогосподарської науки та освіти в добу Центральної Ради. *Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки*. Київ : Аграрна наука, 2006. С. 53–63.
8. Земельна справа : матеріали засідання Малої Ради УЦР від 24 жовтня 1917 р. *Українська Центральна Рада* : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 356–359.
9. Примітки, п. 306. *Українська Центральна Рада* : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 567.
10. Примітки, п. 305 – Земельні комітети. *Українська Центральна Рада* : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 567.
11. Показчик імен. *Українська Центральна Рада* : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 400.

References

1. (1996). *Peredmova* [Preface]. *Ukrainska Tsentralna Rada : u 2 t.* [Ukrainian Central Rada : in 2 Vol.]. Kyiv : Naukova dumka, 1. 30. [in Ukrainian].
2. Polonska-Vasylenko, N. (1991). *Istoriia Ukrainy. 1900–1923 rr.* [History of Ukraine. 1900–1923]. Kyiv : biblioteka zhurnalu «Pamiatky Ukrainy», 4. 61. [in Ukrainian].
3. Panchenko, P. P. et al. (2011). *Zemelne pytannia ta ahrarni reformy v Ukraini : doba 1917–1940 rokiv* [Land issue and agrarian reform in Ukraine : the era

of 1917–1940] / M-vo ahrarnoi polityky ta prodovolstva Ukrainy ; Nats. akad. ahrar. nauk Ukrainy, Derzh. nauk. s.-h. b-ka. Kyiv. 483. [in Ukrainian].

4. (2009). *Povidomlennia vid 5 liutoho 2009 r.* [Message from February 5, 2009]. *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti* [State Archives of Chernihiv region]. [in Ukrainian].

5. (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada : u 2 t.* [Ukrainian Central Rada : in 2 Vol.]. Kyiv : Naukova dumka, 1. 589. [in Ukrainian].

6. (1996). *Ukrainska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv (UPSR)* [Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries (UPSR)]. *Ukrainska Tsentralna Rada : u 2 t.* [Ukrainian Central Rada : in 2 Vol.]. Kyiv : Naukova dumka, 1. 531. [in Ukrainian].

7. Verhunov, V. A. (2006). *Rozvytok silskohospodarskoi nauky ta osvity v dobu Tsentralnoi Rady* [Development of agricultural science and education on the day of the Central Rada]. *Narysy istorii ahrarnoi nauky, osvity ta tekhniky* [Essays on the history of agrarian science, education and technology]. Kyiv : Ahrarna nauka, 53–55. [in Ukrainian].

8. (1996). *Zemelna sprava : materialy zasidannia Maloi Rady UTsR vid 24 zhovtnia 1917 r.* [Land case : materials of the meeting of the Small Council of the UCC on October 24, 1917]. *Ukrainska Tsentralna Rada : u 2 t.* [Ukrainian Central Rada : in 2 Vol.]. Kyiv : Naukova dumka, 1. 356–359. [in Ukrainian].

9. (1996). *Prymitky, p. 306* [Notes, paragraph 306.]. *Ukrainska Tsentralna Rada : u 2 t.* [Ukrainian Central Rada : in 2 Vol.]. Kyiv : Naukova dumka, 1. 567.

10. (1996). *Prymitky, p. 305 – Zemelni komitety* [Prymitky, p. 305 – Zemelni the committees]. *Ukrainska Tsentralna Rada : u 2 t.* [Ukrainian Central Rada : in 2 Vol.]. Kyiv : Naukova dumka, 1. 567. [in Ukrainian].

11. (1997). *Pokazhchyk imen* [Index name]. *Ukrainska Tsentralna Rada : u 2 t.* [Ukrainian Central Rada : in 2 Vol.]. Kyiv : Naukova dumka, 2. 400. [in Ukrainian].

Рецензент:

Шевченко В.Ф., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 16.04.2019 р.